

**ПРОЕКТИ ВІЙСЬКОВОЇ ДИВЕРСИЇ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПОЛІТИЦІ УРЯДУ ФРАНЦІЇ
ПІД ЧАС ВІЙНИ 1806–1807 рр.**

*“Найважливіше в політиці – досягнути своєї мети:
для цього всі засоби є прийнятними”.*
Наполеон Бонапарт¹

У помешканні, яке знаходилося у будинку за номером 15 на паризькій вулиці Жонор, за горіховим секретером, найкращі літа якого припали на півзабуту епоху Людовіка XVI, працював літній чоловік. Він ретельно, рядок за рядком, переносив на чисті аркуші паперу власні думки з багато разів правленої, рясно покресленої його рукою чернетки. Попри те, що був різдвяний день, 25 грудня 1806 р., чоловік провів над цим заняттям чимало часу, адже текст, який він каліграфічно, бісерними літерками, виводив кінчиком пера, періодично торкаючись останнім коричневого атраменту, зайняв чотири аркуші *in-2*. Втім, чоловік не поспішав, воліючи ще раз обдумати кожне слово, кожен мовний зворот, бо знав, що ці, на перший погляд, другорядні деталі могли у кінцевому результаті вплинути на те, яким чином висока особа, котра читатиме його меморандум, сприйме викладені у ньому проекти. Цією високою особою був сам імператор Наполеон, на ім'я котрого на протязі 1804–1806 рр. літній чоловік скерував вже п'ять меморандумів. Тому, звертаючись до імператора в черговий раз, цей чоловік не забув смиренно відзначити, що “навіть не наслідуються сподіватися, що котрісь з-поміж тих роздумів стосовно політичної та військової ситуації Пруссії, Польщі, Росії, Австрії, Персії та Туреччини, які від довшого часу скеровувалися перед найясніші очі Вашої Величності, вплинули на якісь з рішень Вашої Величності”. Водночас, він висловив несміливу надію, що викладені у його останньому меморандумі думки “хоч якоюсь мірою буде втілено у життя”².

Новини стосовно перемог Наполеона, які надходили до Парижу на протязі двох останніх місяців 1806 р., напрочуд легко захоплювали уяву віддалених від театру військових дій спостерігачів, відтак поділ Пруссії, розчленування Росії та відновлення на руїнах цих ворожих Франції держав залежної від останньої Польщі у межах від Одери до Дніпра видавалися паризькій публіці логічними наслідками блискучого розгрому уславленої пруської армії під Ієною й Ауерштадтом (14 жовтня), наступного зайняття французами Берліну (26 жовтня), Познані (4 листопада) та Варшави (26 листопада). Наприкінці 1806 р. у паризьких салонах сформувалася загальна думка, що “для цієї армії, для цього полководця немає нічого неможливого”, відтак з уст в уста передавалася фраза з листа одного з наполеонівських генералів: “Ми побачимо Париж не раніше, ніж повернемося з походу в Китай”³.

Доказом того, що успіхи Наполеона заволоділи уявою не лишень паризьких обивателів, але також досвідчених у питаннях зовнішньої політики експертів, був меморандум чоловіка з вулиці Жонор, котрий улесливо окреслив кампанію 1806 р. як

“найблискучішу та найдивовижнішу з–поміж усіх, які лишень знала стародавня та сучасна історія”⁴. На своєму віку упорядник меморандуму встиг побачити чимало: народжений 1742 р. в Парижі у сім’ї придворного, він успадкував титул маркіза та привілейоване становище у суспільстві, однак перейшов на бік Революції й став одним з кращих дипломатичних агентів останньої, виконавши на протязі 1790–1798 рр. низку доручень свого уряду в Берліні, Відні, Варшаві, Санкт-Петербурзі. Однак, у 1806 р. кращі роки життя та кар’єри цього чоловіка були вже позаду: після того як Міністерство закордонних справ очолив інший колишній аристократ, маркіз де Перігор – Шарль-Моріс Талейран, він потрапив у немилість і в 1803 р. був змушений залишити дипломатичну службу⁵. Попри це, не полишав надії на повернення, періодично нагадуючи про себе імператорові аналітичними записками стосовно актуальних питань зовнішньої політики. З цією надією він також працював над меморандумом 25 грудня 1806 р.

Коли стрімкі зимові сутінки оповили помешкання на вулиці Жонор і відблиски вогню в каміні лягли на посічене зморшками обличчя літнього чоловіка, той поставив свій підпис під документом – “Луї Потерб, вірнопідданий слуга Вашої Імператорської та Королівської Величності”. Наступного дня меморандум було доправлено до канцелярії державного секретаря, звідкіля його було переслано у далеку Східну Пруссію, в ставку імператора. Мандруючи засніженими дорогами воєнного лихоліття, згаданий меморандум потрапив до рук свого високого адресата лишень у лютому 1807 р.

Якщо поглянути на становище французької армії у лютому 1807 р. зі ставки Наполеона, воно не видається таким блискучим, як при погляді з далекого Парижа. Після невирішеної, але досить дошкульної для його армії за числом втрат битви під Пресіш-Ейлау 7–8 лютого⁶, французькому полководцю стало зрозумілим, що швидко завершити кампанію 1807 р. не вдасться. Тож, пробігаючи очима меморандум Л. Потера, імператор мусив досить скептично поставитися щодо сформульованого у ньому прогнозу стосовно того, що ще до весняної повені, яка унеможливила просування вглиб Росії, французи встигнуть зайняти Москву та Санкт-Петербург.

Однак, увага Наполеона не оминула інших положень згаданого меморандуму, про що свідчать позначки, які було власноруч зроблено імператором напроти деяких фрагментів останнього. У світлі тогочасної ситуації Наполеонові видалися особливо привабливими ті фрагменти нарративу Л. Потера, в яких йшлося про чинники, які б могли допомогти французькій армії досягнути перелому в ході важкої зимової кампанії.

Оцінюючи геополітичну ситуацію Російської імперії, Л. Потера звернув увагу на те, що армію останньої було розділено на дві частини: одна з них протистояла французам, іншу було зосереджено у Молдавії, на кордоні з Османською імперією. Відтак цей експерт був схильний розглядати велетенську протяжність Росії не як некорисний для Наполеона, а, навпаки, сприятливий для останнього фактор, адже ця обставина унеможливила, на погляд Л. Потера, швидке зосередження розпоршених російських сил на головному напрямку просування французьких військ вглиб Російської імперії. Іншою, не менш сприятливою для французів обставиною,

Л. Потера називав непопулярність російського режиму у нещодавно приєднаних внаслідок поділів Польщі та війн з Туреччиною прикордонних землях. Відтак упорядник меморандуму відзначав, що французи, які зайняли майже все лівобережжя Вісли, “отримали можливість негайно підтримати повстання всередині Польщі”, передусім у південних провінціях останньої. Л. Потера вважав, що таке повстання мало б непересічне стратегічне значення для французького командування, оскільки допровадило б до відізолювання російської армії, розташованої у Молдавії, від центру імперії та зробило б неможливим відступ цієї армії з метою захисту Москви та Санкт-Петербурга. Він писав, що “як тільки поляки, об’єднані у [повстанську] конфедерацію, зосередяться спочатку невеликими, а згодом – більшими загонами, у всіх [визначених] пунктах, вони без жалю винищать розрізнені російські загоны, повбивають всіх поодиноких вояків, захоплять артилерію та обози, пересування яких буде затримано також внаслідок поганого стану доріг, унеможливлють рух кур’єрів і розірвуть сполучення. Так що жахливий безлад вразить цю частину російської армії настільки, що вона опиниться у крайній потребі, не отримуватиме жодних наказів і новин, не зможе рухатися, внаслідок чого, можливо, нога жодного російського вояка не стане на берегах Прип’яті, особливо у тому разі, коли скупчення польських конфедератів буде підтримано декількома загонами французьких військ, і якщо буде організовано постачання зброї, якої [повстанцям] назагал бракуватиме”⁷. Л. Потера припускав, що навіть у тому разі, якщо росіяни будуть рухатися з Молдавії до Дніпра великими колонами військ, вони все одно зазнають значних втрат внаслідок партизанської війни, яку вестимуть польські повстанці, нищачи припаси, обози, чинячи раптові напади на ворога. Якщо ж росіяни оберуть шлях відступу через причорноморські степи, вони опиняться у не менш скрутній ситуації внаслідок браку харчів, води, хвороб⁸.

Оскільки у лютому 1807 р. загрозу об’єднання російської армії у Молдавії з армією, яка діяла супроти французів, вже було усунено внаслідок оголошення 24 грудня 1806 р. Османською імперією війни Росії, Наполеон зацікавив інший стратегічний наслідок повстання у “південній Польщі”. Імператор поставив позначку напроти думки Л. Потера стосовно того, що силою, яка зможе зміцнити його власну армію може стати створене там польське військо: “Тоді, коли уся південна частина Польщі, звільнена від російської присутності, зможе чимнайшвидше піднятися на масове повстання, ніщо не перешкоджатиме тому, щоб було створено нову польську армію, яка, після того як вижене або виріже своїх визискувачів, поспішить возз’єднатися зі своїми визволителями”⁹, тобто французами.

Приблизно у той самий час, коли Наполеон ознайомився з пропозиціями Л. Потера, у Варшаві було укладено меморандум, в якому було викладено ще один проект військової диверсії у “південних провінціях Польщі”. Цього разу документ укладався не чужоземним дипломатом, а уродженцем колишньої Речі Посполитої, який брав участь у повстанні під проводом Тадеуша Костюшка, по тому пов’язав свою політичну діяльність з ліворадикальною організацією польських емігрантів “Депутація”, на протязі 1798–1800 рр. дослужився у складі французької армії в Італії до звання полковника, але через конфлікт з командуванням польських легіонів був

змушений залишити військову службу та повернутися на батьківщину. Упорядником згаданого меморандуму був Юзеф Нейман, граф Сплава, котрий наприкінці 1806 р. на звістку про перемоги Наполеона спільно з групою діячів радикального крила польського патріотичного руху, колишніх учасників “Товариства польських республіканців” (1798–1802 рр.) – полковника графа Августина Тшецецького, полковника графа Яна Побуг–Маліновського, майора Радоневича, – заснував “Патріотичну асоціацію Київської, Подільської та більшої частини Волинської губерній”¹⁰. За дорученням проводу цієї змовницької організації, Ю. Нейман виїхав 19 січня з Волині до Варшави. Він мусив переконати французьке командування до організації антиросійського повстання на Правобережжі. Прибувши до Варшави 5 лютого, полковник не забарився нав’язати контакти з однодумцями, колишніми “польськими якобінцями”, а тепер – посадовцями адміністративної ізби Варшавського повіту Міхалом Кохановським, Антоном Гліщинським, Анджесом Городиським та радником департаменту юстиції, своїм товаришем по перебуванню на еміграції у Франції Юзефом Шанявським, а також зустрівся з французьким генералом Луї Сюше, під командуванням якого служив в Італії. Заручившись рекомендаціями цього французького військовика та членів призначеної Наполеоном польської Урядової комісії Людвіка Гутаковського та Станіслава Потоцького, 13 лютого М. Нейман звернувся з листом до державного секретаря Юг-Бернара Маре¹¹, а, днем раніше, 12 лютого скерував міністрові закордонних справ Ш.-М. Талейранові, котрого Наполеон залишив у Варшаві як свого намісника, вже згаданий нами меморандум¹².

У меморандумі від 12 лютого Ю. Нейман відзначав, що практично в усіх внутрішніх територіях Російської імперії спостерігається подібна ситуація, коли, внаслідок зосередження всіх сил супроти французької армії, тут були відсутні значні гарнізони. Так, за його словами, на всій протяжності Волинської, Київської, Подільської й Одеської губерній перебували лишень півтора полки російських військ. Відтак він пропонував французькому командуванню здійснити “розумно сплановану диверсію, яка б завдала смертельного удару російській армії”, позбавила б її головних продовольчих баз і дозволила б французам об’єднатися з турецькими силами. Ця диверсія розумілася членами “Патріотичної асоціації Київської, Подільської та більшої частини Волинської губерній” як організоване її зусиллями повстання, яке мусило підтримати наступ французького військового корпусу, що послужив би водночас і передумовою, і сигналом для їхнього виступу. До складу цього корпусу пропонувалося включити насамперед загопи легкої кінноти, які б стрімко спрямувалися вздовж лінії російсько-австрійського кордону до Кремінця, Миколаївець, Менджибожа та Кам’янка і, переслідуючи росіян, захопили б укріплені пункти включно з Києвом й Одесою¹³.

Як видно з меморандуму Ю. Неймана від 12 лютого, члени “Патріотичної асоціації Київської, Подільської та більшої частини Волинської губерній” воліли покласти головний тягар запропонованої ними військової операції у Південно-Західному краї Російської імперії на французьку армію, без присутності якої взагалі не наважувалися на виступ супроти російських властей, сили яких насправді були значно істотнішими, ніж ті півтора полки, про які писав їхній емісар. Для цих діячів, які, попри свої намагання переконати французький уряд у симпатіях щодо нього з боку всіх

верств населення Волині, Поділля й Наддніпрянської України, безперечно віддавали собі рахунок у байдужому, а то й – відверто ворожому ставленні тутешньої шляхти щодо революційної Франції, було очевидним, що повстання мусило розгортатися за сценарієм, який вже реалізувався на шляху просування армії Наполеона з Берліна до Варшави у листопаді 1806 р. на землях Великопольщі¹⁴.

У цьому принциповому моменті їхні пропозиції істотно відрізнялися від бачення ситуації, яке було запропоноване увазі Наполеона у меморандумі Л. Потера. Останній вбачав саме у польському повстанні головну силу антиросійської диверсії та потенційне джерело поповнення французької армії, і саме цей пункт меморандуму викликав найбільше зацікавлення Наполеона. Члени ж “Патріотичної асоціації Київської, Подільської та більшої частини Волинської губерній” навпаки відводили повстанському рухові цілком підрядну щодо операцій французьких військ роль, нічого не згадуючи про формування польських частин для французької армії. Посилаючи у Варшаву Ю. Неймана, ці діячі не могли передбачити, що після битви під Пресіш-Ейлау Наполеон буде значно обережніше ставитися до ідеї розпорошення сил своєї армії та заповзято шукатиме ресурсів для її поповнення серед місцевого населення. Вони також нічого не знали про брак легкої кінноти у французькій армії, командування якої намагалося, зрештою без істотного успіху, протиставити дошкульним рейдам донських козаків нечисленні загони польських новобранців¹⁵.

Ці зміни, натомість, були очевидними для ідейних однодумців “Патріотичної асоціації”, які перебували у Варшаві й, працюючи у польських урядових органах, були належним чином поінформовані стосовно очікувань французького командування. Відтак для цих діячів була очевидною потреба врахувати в міру можливого ті зміни, які відбулися у ситуації армії Наполеона після битви під Пресіш-Ейлау, й узгодити їх з початковим проектом “Патріотичної асоціації”, щоб зробити останній більш привабливим для французького уряду. Це завдання виконав в укладеному ним і скерованому 18 лютого на ім'я Ю.-Б. Маре великому меморандумі варшавський спільник Ю. Неймана А. Городиський¹⁶, котрий свого часу був секретарем “Товариства польських республіканців” і зберіг тісні стосунки з його колишніми членами, які мешкали у володіннях Росії¹⁷.

Нам важко беззастережно сприйняти оцінку М. Хандельсмана, який вважав меморандум А. Городиського лишень конкретизацією меморандуму Ю. Неймана¹⁸. Оповідь А. Городиського деталізувала пропозиції, які містилися у меморандумі Ю. Неймана, лишень у своїй вступній частині, в якій мова йшла про відсутність російських сил на Правобережжі (за словами А. Городиського, у Кам'янці було розташовано полк гусарів та в Умані – два ескадрони уланів) та необхідність скерування сюди французького корпусу (упорядник окреслив його чисельність двадцятьма тисячами вояків), який завдав би неочікуваного удару Росії, віддав би у руки Наполеона землі, розташовані між Дніпром і Чорноморським узбережжям, відрізав би російську армію у Молдавії й обумовив би її наступний розгром, а також спонукав би мешканців до загального повстання¹⁹. Не сумніваючись у тому, що “геній Великого Наполеона спроможний здолати Росію”, А. Городиський охарактеризував цю імперію як “колоса на глиняних ногах, якого можна повалити доліць двома ударами, одним, завданим у її північних провінціях, а другим – у південних”²⁰.

На наступних аркушах меморандуму А. Городиського було сформульовано деякі пропозиції, які були відсутні в меморандумі його співника, Ю. Неймана. Головною з таких пропозицій була згадка про можливість створення у “південних провінціях Польщі” національної армії чисельністю в сорок тисяч осіб, яка б не лише підтримала французький експедиційний корпус, але й провела б наступальну операцію на Лівобережжі й захопила б землі Малоросії та Слобожанщини²¹. Щоб продемонструвати готовність “Патріотичної асоціації Київської, Подільської та більшої частини Волинської губерній” до підбурення масового повстання, А. Городиський виклав план останнього. При цьому він докладним чином описав структуру змовницької організації, що, за його словами, мала як центральне керівництво, так й розгалужену сітку місцевих відділень, які таємно діяли в кожному повіті, вербуючи прихильників, накопичуючи зброю, гроші, коней, провадячи збір розвідницької інформації, укладаючи топографічні карти тощо. Особлива роль відводилася тим членам “Патріотичної асоціації”, які володіли французькою: їх передбачалося приділити до експедиційного корпусу в якості провідників та посередників у стосунках з місцевим населенням. Мобілізаційні ресурси “Патріотичної асоціації” А. Городиський визначив у п’ятнадцять тисяч осіб, які мали розпочати повстання одразу ж після вступу французьких військ у Волинь. Повстанці мусили також захопити російські військові склади й організувати збір худоби, щоб забезпечити таким способом французів харчовими припасами²², брак яких армія Наполеона гостро відчула вже в грудні 1806 р.²³

У кінцевому результаті, меморандумові А. Городиського, який вклав у цей твір всю силу свого літературного таланту, збагативши нарратив яскравими, промовляючими до уяви, образами, судилося відіграти непересічну роль у сприйнятті французьким урядом проекту військової диверсії у Південно-Західному краї Російської імперії. За викладеними в ньому ідеями, цей меморандум був безумовно близький до проекту, запропонованого Л. Потера, відтак об’єктивно був більш спроможний зацікавити французьке керівництво, ніж пропозиції Ю. Неймана.

Високі французькі урядовці, до яких зверталися зі своїми меморандумами діячі польського патріотичного руху, певний час не давали знати останнім свого ставлення щодо сформульованих у цих документах проєктів. Ш.-М. Талейран взагалі не знайшов за потрібне повідомити Наполеона про пропозиції Ю. Неймана, хоч щоденно по декілька разів листувався з імператором. Позиція міністра закордонних справ стає зрозумілою, якщо зважити на його назагал неприхильне ставлення щодо концепції розбудови впливів Франції у Східній Європі, яку обстоював Наполеон, та органічно сполученої з цією концепцією ідеї відновлення Польщі. “Він завжди протиставлявся тим проєктам, які були спрямовані на те, щоб втягнути Францію у нові нескінченні війни. Саме через це він рішуче відмовився підтримувати інтереси польської нації”, – характеризував політичну лінію Ш.-М. Талейрана під час кампанії 1807 р. міністр закордонних справ Саксонії Людвіг Зенфт²⁴. Відтак пропозиції польських політиків досягнули Наполеона за посередництвом Ю.-Б. Маре, котрий в піку Ш.-М. Талейранові намагався увійти у роль головного покровителя польських патріотів

в політичному оточенні французького імператора²⁵. Втім, державний секретар теж не виявив поспіху та, як видно з його листа до уповноваженого Урядової комісії при імператорській ставці Александра Батовського від 4 березня, зважився передати Наполеонові меморандум А. Городиського лише після того як стало зрозуміло, що уряд Пруссії не погоджується на подиктовані їй Наполеоном принизливі умови миру²⁶. Це сталося, найправдоподібніше, п'ятого або шостого березня, оскільки перша реакція імператора на прочитане відобразилася у листі до Ш.-М. Талейрана, який було відіслано з кур'єром до Варшави вночі з 6 на 7 березня²⁷.

Чи означає це, що до цього моменту у французького керівництва не існувало жодних власних планів стосовно організації диверсії у Південно-Західному краї Російської імперії? Таке твердження, вочевидь, не можна вважати відповідним дійсності, оскільки численні документальні свідчення вказують на появу розрахунків подібного змісту принаймні в листопаді 1806 р. Їхнє існування можна зауважити насамперед у такому доказі непрямого характеру як інспіроване Наполеоном звернення засновників польських легіонів Хенрика Домбровського й Юзефа Вибицького від 3 листопада до співвітчизників у володіннях Пруссії та Росії із закликом підтримати французьку армію повстанням супроти визискувачів²⁸. Характеризуючи вплив цієї прокламації на уяву верхівки польської суспільності, М. Хандельсман відзначав, що “шляхта сподівалася, що Наполеон назве польського короля до 1 січня та думала про підросійські провінції [колишньої Речі Посполитої. – В. А.] як про вже завойовані”²⁹.

Ще більш чітко на існування згаданого проекту вказує листування, яке вели наприкінці 1806 р. Наполеон з турецьким султаном Селімом III і Ш.-М. Талейран з французьким послом у Стамбулі генералом Гораціо Себастьяні з метою спонукати Оттоманську Порту до проголошення війни Росії. Зі змісту листа Наполеона до Селіма III від 18 листопада стає очевидним, що французький імператор пов'язував значні сподівання на виступ Порту супроти Росії з вибухом польського повстання у західних губерніях Росії: “Прусська та російська Польща піднімається і формує свої війська, щоб відвоювати незалежність. Це найкращий момент, щоб Ти відвоював власну”³⁰. Того ж дня, 18 листопада, Ш.-М. Талейран писав до Г. Себастьяні, що “окупація Варшави французами може підштовхнути до руху всю суспільність у провінціях, які розташовано поза Віслою, і навіть у російській Польщі, де нетерпляче сподіваються на близький кінець владарювання цього (російського. – В. А.) двору”³¹.

3 грудня 1806 р. все більше занепокоєння французького уряду викликало успішне просування російських військ вглиб Молдавії та Волощини, в якому дипломати Наполеона воліли вбачати не стільки військову операцію, скільки – спробу “підняти населення цих двох провінцій на повстання, з'єднатися з повсталими сербами та чорногорцями, революціонізувати Морею й острови Архіпелагу і, одним словом, підняти до зброї усе православне населення, щоб вигнати турків з Європи”³². Як ймовірну відповідь цим намірам, французький уряд почав осмислювати ідею щодо підбурення повстання у підросійській частині колишньої Речі Посполитої, особливо у тих губерніях, які були суміжні з турецьким кордоном і мали значну частку католицького та греко-католицького населення. Таким чином, поступово викристалізовувався план повалення російського панування у Південно-Західному краї та Північному Причорномор'ї. Цей проект почав набувати чітких обрисів в уяві

французьких урядовців під впливом ознайомлення ними з меморандумами Л. Потера, Ю. Неймана, А. Городиського. 2 березня Ш.-М. Талейран, дослівно запозичивши з меморандуму Ю. Неймана інформацію стосовно відсутності гарнізонів у внутрішніх землях Російської імперії³³, писав Г. Себастьяні, що “вся ця [російська] армія, яку зібрали супроти Франції і для формування якої вивели гарнізони з усіх внутрішніх провінцій, скоротилася сьогодні вдвічі”³⁴. Відтак він доручив послові у Стамбулі зацікавити турецький уряд проектом експедиції у Північне Причорномор’я. На початку 1807 р. Г. Себастьяні повідомив командувача французькими військами в Іллірійських провінціях дивізійного генерала Огюста-Фредеріка Мармона про проект Наполеона приєднати двадцятип’ятитисячний корпус відбірних військ під командуванням останнього до турецької армії, яка вела військові дії супроти росіян у Волощині. За оцінкою згаданого генерала, його сили “надали би турецькій армії зовсім іншого значення” і спонукали б її до наступальних дій у південно-західному пограниччі Росії³⁵.

Отримавши о 16 годині 6 березня повідомлення від Ш.-М. Талейрана стосовно перебігу переговорів з Оттоманською Портою, у листі-відповіді, яку було відіслано до Варшави о 18 годині того ж дня, Наполеон сформулював достатньо чіткий проект експедиції французького військового корпусу у Південно-Західний край Російської імперії. Він наказав повідомити польську Урядову комісію про свій намір вислати через три тижні російською територією тридцятитисячний корпус під командуванням маршала Андре Массена назустріч корпусові генерала О.-Ф. Мармона, який мав вирушити з Іллірії до Волощини. “Моїм наміром є, – відзначав французький імператор, – приєднати до цих тридцяти тисяч вояків Массени п’ятнадцять тисяч поляків, які залишаться у Кам’яниці[-Подільському] із завданням організувати повстання в цій провінції”. Відтак він наказав своєму міністрові зустрітися з членами Урядової комісії, щоб дізнатися їх думку стосовно спроможності організувати цю диверсію. Разом з тим, Ш.-М. Талейран мусив зустрітися з послом Порти, щоб з’ясувати його ставлення стосовно можливості введення французьких військ на територію останньої, або для захисту Стамбула, або понад Дунай. Імператор доручив своєму міністрові запропонувати турецькому послові, який перебував у Варшаві, опрацювати план спільної “великої кампанії” супроти росіян³⁶.

У другому, вже згаданому нами опівнічному листі до Ш.-М. Талейрана, Наполеон повідомляв про те, що ознайомився з проектом організації повстання у Волинській і Подільській губерніях, який було викладено у меморандумі А. Городиського. Імператор просив свого міністра проглянути цей меморандум і повідомити його стосовно того, чи можна сподіватися хоча б на часткову реалізацію цього проекту. “Якщо тут можна створити конфедерацію, яка заволодіє краєм і захопить склади і т. д., це буде сприятливою диверсією, і я міг би її навіть підтримати, – писав Наполеон, – але потрібно, щоб зібралося сім–вісім тисяч чоловік, щоб бути здатними чинити опір загонам і командам рекрутів, яких росіяни могли залишити в тилу”. Втім, формування польських збройних сил і здобуття важливих фортець та військових сховищ французький імператор розглядав лишень як тактичні наслідки згаданої диверсії. Її стратегічною метою він вважав те, що вона змусила б російський корпус під командуванням генерала Петра Кириловича Ессена, який протистояв французам на правому фланзі, відступити на придушення повстання, що зробило б можливим

просування французької армії вглиб ворожої території. Єдиною умовою реалізації проекту, який представив його увазі А. Городиський, Наполеон вважав ймовірність його швидкої реалізації. Він відзначав, що конче “потребує, щоб це сталося на протязі одного місяця”³⁷.

Через вікно кабінету в палаці Пепперів³⁸ на Варшаву споглядав високий, схильний до огрядності, чоловік. Посивілі скроні чоловіка було сховано під ретельно завитими буклями старомодної перуки. Його постать немов зійшла з портретної галереї колишніх володарів палацу, які, видавалося, пильно стежили за кожним рухом незнайомця. Останній, втім, волів не звертати уваги на ці потьмянілі від часу парсуни у пишних перуках, бо вважав, що епоха зображених на них магнатів, нестримні гордия і захланність яких доправили до цілковитої руїни колись розлогої та могутньої Речі Посполитої, залишилася у минулому, а нині він, чужоземець, народжений під небом далекої, милої його серцю, безсніжної і небесно-блакитної Франції, є справжнім володарем цього палацу, міста та частини країни, яку окупували французькі війська. Йому було відомо, що поза очі його називали “некоронованим королем Польщі”. Проте подумки цей чоловік не переставав задавати собі одне й те саме запитання: “Що робить він за сотні льє від власної оселі, у цій забутій Богом, заметеній снігом, варварській країні, оточений у висоті свого становища натовпами місцевої знаті, яка хизувалася на балах у французьких урядовців барвистістю своїх яскравих сарматських кунтушів та чванилася дідівськими шаблями, якими вона вже віддавна розівчилася послуговуватися і воліла покладатися лишень на гроші та лестощі?”³⁹ Якби його воля, він негайно полишив би Польщу та повернувся до свого паризького палацу, за затишними покоями та бібліотекою якого він не переставав сумувати вглибині серця. Але попри свої повноваження фактичного правителя окупованих французами польських земель, він не міг цього зробити, бо був вимушений невідступно перебувати у Варшаві та робити те, що наказувала йому владна воля іншої людини, ім’я котрої не переставали повторювати щомиті тисячі тисяч вуст по всій Європі – від Англії та Італії до Росії та Туреччини. Ця незвичайна людина знаходилася десь ген там далеко, за нескінченними польськими рівнинами, але немов завжди перебувала поруч, у Варшаві, завдяки своїм щоденним депешам, в яких її могутню волю було спресовано до обсягу декількох фраз. У цих депешах, підписаних добре відомою чоловікові у білій перуці закарлючкою *N*, містилися накази та доручення, які він призвичаївся сумлінно виконувати на протязі семи років свого перебування на посаді міністра закордонних справ Франції. Однак, останнім часом цей чоловік, яким був Шарль-Моріс Талейран, усе більше тяготився волею імператора Наполеона, й тоді, нічим не видаючи своїх почуттів, він намагався непомітно, але послідовно знівелювати її дію, згасивши чи то радше скерувавши в інший бік невтомний порив авантюрих пристрастей, які надихали вдачу володаря, народженого в гарячому кліматі Корсики⁴⁰.

Погляд Ш.-М. Талейрана застиг на нечітких, оповитих морозною імлою цього ще по-справжньому зимового ранку, 9 березня, обрисах варшавського середмістя, брукованими вулицями якого карбували свій крок декілька тисяч вояків у блакитних одностроях⁴¹. У цей ранній час Варшавою прямувала колона баварців під

командуванням маршала Андре Массени, готова вирушити на з'єднання з головними силами імператора⁴². Стосовно того, які види мав Наполеон щодо використання цих білявих, блакитнооких піхотинців, була поінформована в цю мить тільки одна людина у Варшаві й цією людиною був саме міністр закордонних справ Французької імперії.

На міністерському секретері лежали отримані вчора вдень та сьогодні вночі дві свіжі депеші від імператора, датовані 6 березня. У першій з них йшлося про задум послати резервний корпус маршала А. Массени для здійснення диверсії у Волині й Поділлі та потребу долучити до цих сил п'ятнадцять тисяч польських повстанців. Від досвідченого ока міністра не сховалася інша сторона цього проекту, яка обіцяла принести користь навіть у разі відмови від плану військової операції. Наполеон писав, що “зовсім не розлютіється, якщо ці новини прямо потраплять до табору росіян”, для чого наказував повідомити про свій намір поляків⁴³. Знаючи нестриманість останніх, Ш.-М. Талейран ані на мить не сумнівався, що вже за певний час про плани французького командування стане відомо також росіянам, і останні, перейнявшись небезпекою повстання у своїх польських володіннях, неодмінно скерують туди частину військ, які протистояли армії Наполеона. Відтак міністр розпочав діяти негайно і ще вчора зустрівся з членами Урядової комісії, а також з військовим директором, яких “втаємничив” у проект Наполеона. Більш докладну розмову Ш.-М. Талейран провів лишень з польським урядовцем Станіславом Потоцьким, який мав значні земельні володіння в околицях Кам'янця–Подільського⁴⁴.

Другий лист, натомість, істотно стурбував Ш.-М. Талейрана. До цього листа було долучено копію польського меморандуму стосовно організації повстання у “південних провінціях Польщі”. Пробігши очима цей документ, міністр збагнув, що сталося те, чого він ось вже як три тижні намагався не допустити, а саме відбулося ознайомлення Наполеона з досить авантюристом, як на погляд Ш.-М. Талейрана, проектом діячів “Патріотичної асоціації Київської, Подільської та більшої частини Волинської губерній”, які сподівалися зусиллями французів повалити владу Росії у згаданих губерніях. Меморандум Ю. Неймана було надійно “поховано” у одній з шухлядок секретера Ш.-М. Талейрана, але як виявилось ці польські “інтригани” все ж знайшли спосіб оминати всесильного міністра на шляху до імператора. Свою істинну думку щодо поляків цей високий французький урядовець ретельно приховував й удостоїв честі почути її лишень австрійського посланника барона Карла де Сен-Вінцента, який прибув до Варшави з метою домогтися від французького уряду зобов'язання не підтримувати повстання, що задумувалося польськими патріотами у Галичині. У своїх спогадах Ш.-М. Талейран згадає про свою “обіцянку використати всі засоби, а вони були в той час величезними, для придушення у зародку всіх спроб повстання, яке готувалося поляками у різних місцевостях Галичини”⁴⁵. Міністр, який дотримувався таких поглядів, не міг бути прихильним щодо проектів повстання у Волині та Поділлі. Якраз у той час, коли діячі “Патріотичної асоціації” лобіювали свій проект перед французьким урядом, 6 березня, Ш.-М. Талейран заявив К. де Сен-Вінцентові: “Я добре вивчив цю країну. Я ще ніколи не зустрічав більш легковажних і непослідовних людей, ніж поляки. Усі ці люди є шаленими...”⁴⁶

Міністр жодним чином не сумнівався стосовно того, яким чином Наполеонові стало відомо про проект діячів “Патріотичної асоціації”. Очевидно, що така дрібна

фігура як А. Городиський (у своєму листі Наполеон навіть спотворив його прізвище, назвавши Статориським [Statoriski]) могла доправити свій меморандум імператорові тільки за сприяння цього новітнього куртизана, безталанного як політика, але безмежно амбітного і заздрісного щодо нього, Ш.-М. Талейрана, царедворця, яким був Ю.-Б. Маре. Однак, того, що сталося, вже не виправити, і слід було подумати про мінімалізацію наслідків існуючої ситуації. Можливо інший, менш досвідчений політик, став би переконувати імператора у неслухності його задуму, але міністр закордонних справ збагнув, що коли проект диверсії настільки захопив Наполеона, суперечити йому не слід, оскільки б це зіграло на руку Ю.-Б. Маре. Відтак слід було обрати інший шлях, а саме – якнайретельніше виконати доручення імператора, при цьому вигравши час і поступово спустивши справу реалізації проекту на гальмах. Передусім, Ш.-М. Талейран вирішив повідомити Наполеонові про меморандум Ю. Неймана, пропозиції якого не вносили нічого нового у проект “Патріотичної асоціації”. По-друге, щоб зосередити в своїх руках усю інформацію стосовно цієї диверсії й уникнути нових безпосередніх звернень польських діячів до Наполеона, слід було нав’язати контакти з А. Городиським і Ю. Нейманом. Відтак міністр, нічим не видаючи свого роздратування, звичним, спокійним, але сповненим владної сили голосом, наказав своєму секретареві негайно розшукати цих осіб.

О шостій годині вечора одинадцятого березня у ставку французького імператора у Остероде було доставлено депешу від дев’ятого березня, в якій його міністр закордонних справ прозвітував про свою зустріч Ю. Нейманом і А. Городиським. Оповідь Ш.-М. Талейрана містила докладні дані стосовно “Патріотичної асоціації Київської, Подільської та більшої частини Волинської губерній”, особливо її керівництва, людських і матеріальних засобів. Ця організація складалася з колишніх офіцерів, які, попри те, що були поміщиками середньої руки, відзначалися негативним ставленням щодо станової нерівності та кріпацтва. Прикметно, що французького міністра особливо зацікавило питання про взаємини “Патріотичної асоціації” з великими землевласниками, які володіли тисячами селян. У відповідь “панове Нейман і Городиський запевнили, що магнатські родини (крім Браницьких) приєднаються до “Патріотичної асоціації”. Однак міністр не міг поминути увагою раптового прояву ревності, який виявили представники асоціації, коли він повідомив про свою зустріч зі С. Потоцьким. “Вони заявили, – писав Ш.-М. Талейран, – що граф Станіслав Потоцький, з яким я бачився вчора, і який володіє землями поблизу Кам’янця, не має жодного впливу в цьому краї”⁴⁷.

За декілька тижнів, 30 березня Ш.-М. Талейран ознайомиться з другим меморандумом Ю. Неймана, в якому цей діяч сформулює програму “Патріотичної асоціації” стосовно реформування в егалітарному дусі суспільних та політичних відносин у майбутній польській державі, до відбудови якої, як сподівалися, могла допровадити Франція. Талейран охарактеризує цю програму в листі до Наполеона як “велику революцію”⁴⁸ навіть порівняно з принципами французької політичної системи. Така оцінка не повинна викликати подиву, адже на той час і князь Беневентський, і сам імператор французів вже майже забули, що були колись революціонерами,

громадянами Талейраном і Бонапартом. Тепер вони очолювали режим, який, спираючись на нових, народжених Революцією, багатіїв, все частіше нав'язував до монархічно-аристократичних традицій дореволюційного часу. Саме тому високі французькі урядовці не могли беззастережно довіряти колишнім “польським якобінцям” з “Патріотичної асоціації”, ототожнюючи їх в своїй уяві з якобінцями французькими, які наразилися Наполеонові своїми вкрай утопічними поглядами на соціальні відносини. Імператор і його міністр воліли насамперед дізнатися думку членів Урядової комісії, в якій “перші скрипки” належали С. Потоцькому та ще кільком магнатам. Останнім Наполеон і Ш.-М. Талейран відверто протегували, бо вбачали в них головну опору профранцузької орієнтації серед польської суспільності. Відтак міністр, хоч ретельно віднотував заяву членів “Патріотичної асоціації” щодо їхньої спроможності виставити п'ятнадцять тисяч вказаних Наполеоном повстанців, які, за їхніми словами, могли б чинити опір росіянам на протязі двох-трьох тижнів, повідомив, що керівництво “Патріотичної асоціації” призначило виступ на сорок другий день, рахуючи з того дня, коли б імператор повідомив А. Городиського про своє схвалення плану, запропонованого його увазі⁴⁹. Фактично це означало, що проект повстання не відповідав жорстким часовим рамкам, які визначив як головну умову своєї підтримки цього виступу Наполеон.

Однак, повідомлення Ш.-М. Талейрана не змусило імператора відмовитися від думки стосовно організації повстання у “південних провінціях Польщі”. Це видно хоча б з того, що ще раз обміркувавши справу, вранці наступного дня, дванадцятого березня, він попросив свого міністра закордонних справ уточнити деякі незрозумілі йому моменти розмови останнього з А. Городиським і Ю. Нейманом. “Ви нічого не дали мені знати стосовно того, – писав Наполеон, – чи для того, щоб вони розпочали повстання, потрібно, щоб туди прибув французький корпус, чи вони все таки можуть виступити ще до того, як з'явиться французький корпус”⁵⁰. Правдоподібно, що зацікавлення імператора диверсією в тилу російської армії стимулювали результати переговорів Ш.-М. Талейрана з турецьким послом, який, хоч і не приховував відрази щодо можливості введення французьких частин на територію Османської імперії (чи то для захисту Стамбулу, чи то оборони Дунаю), все ж дав зрозуміти, що його уряд “із задоволенням подасть руку французькій армії, яка зможе заатакувати росіян через північ Молдавії”⁵¹.

Досить переконливим аргументом на користь того, що Наполеон дивився на проект вислання французького корпусу в тил росіянам не просто як на спосіб налякати останніх (як це видавалося Ш.-М. Талейранові), але й не відкидав можливості реалізації цього задуму, є схема ймовірного маршруту цього корпусу, яку було виявлено нами у Архіві Історичної служби сухопутної армії Франції⁵². Цю схему було накреслено на карті масштабом 1 до 250 000, зображення на якій вражає своєю промовистою лаконічністю. На жовтому тлі карти чіткими зеленими лініями вказано головні ріки та кордони губерній, зеленою штриховкою окреслено смугу поліських лісів та боліт, червоним кольором – шляхи пересування військ та міста, в яких вони мусили робити зупинки після денного переходу. Усі відстані було зазначено не у малозрозумілих французам польських і російських одиницях виміру, а у французьких льє. На легенді цієї картосхеми вказано рік її виготовлення, 1807 р., однак без числа й місяця. Зважаючи

на той неабиякий інтерес, який виявив Наполеон щодо організації військової диверсії у Південно-Західному краї у період між 6 та 18 березня, логічно припустити, що картосхему було виготовлено саме у згаданий проміжок часу. Водночас, та обставина, що вихідним пунктом руху французького корпусу було вказано російську фортецю Дюнабург на Західній Двіні (нині місто Даугавпілс у Латвії) змушує розважити й інше припущення щодо часу її виготовлення – це міг бути також короткий період між виграною Наполеоном битвою під Фрідландом (14 червня), яка відкрила йому шлях до внутрішніх частин Російської імперії, й укладенням Тильзйтського миру. Щодо другого терміну появи згаданого документу, то він міг лишень доводити, що аж до закінчення військової кампанії 1807 р. французький імператор не втрачав зацікавлення експедицією військового корпусу на Правобережжя, відтак мав намір, у разі захоплення Дюнабургу, приступити до здійснення цього проекту.

На карті було позначено два головні шляхи просування французьких військ, які розпочиналися у Дюнабурзі та закінчувалися у кінцевих пунктах їхнього маршру, якими було визначено стратегічні фортеці Кременець, Заслав і Кам'янець-Подільський. Вочевидь визначені маршрути відображали задум Наполеона, згідно якого військовий корпус, що мав виступити з Дюнабургу, мав розділитися під Борисовом на дві частини: одна з них, менша за чисельністю, правдоподібно десять тисяч осіб від загальної чисельності корпусу в тридцять тисяч вояків, повинна була вирушити в напрямку на південний захід через Мінськ, Пінськ, Рівне, Дубно до Кременця і Заслава; інша, більша частина мала просуватися на південь до Могильова, в якому теж мусила розділитися на дві рівні за числом вояків колони, приблизно по десять тисяч вояків у кожній. Передбачалося, що одна з них вирушила б правим берегом Дніпра через Мозир, Овруч, Житомир, де мусила об'єднатися з другою колоною, яка тим часом мала рухатися лівим берегом Дніпра і захопити Чернігів, Бровари, Київ. З Житомира французькі війська мусили вирушити до Кременця через Новоград-Волинський, і до Кам'янця через Новий Константинів і Проскурів. Кожен денний перехід, який мали здолати французькі війська, було визначено з точністю до чверті льє (одного кілометра), наприклад відстань від Ровно до Дубна окреслювалася у десять льє, а від Чернігова до Красного – в п'ять і три четвертих льє. У легенді картосхеми було відзначено, що “від Кам'янця на Поділлі до Дюнабургу на Двіні, рухаючись через Житомир і Мозир, – 260 льє, які приблизно відповідають тридцятишестиденному маршеві; від Дубна у Волині до Дюнабургу, рухаючись через Житомир і Мозир, – 255 льє, які приблизно відповідають тридцятишестиденному маршеві; від Кам'янця до Дюнабургу, рухаючись через Київ, – 288 льє, які приблизно відповідають сорокаденному маршеві; від Дубна до Дюнабургу на Двіні, рухаючись через Мінськ, – 239 льє, які приблизно відповідають тридцятиоднорозденному маршеві”⁵³. Зауважимо, що всі ці розрахунки базувалися на припущенні про цілковиту неспроможність росіян чинити істотний опір просуванню французького експедиційного корпусу. Вочевидь, Наполеон таки волів оперти проект військової операції на сумнівне твердження діячів “Патріотичної асоціації Київської, Подільської та більшої частини Волинської губерній” стосовно відсутності російських гарнізонів в згаданих губерніях, оскільки саме таке твердження якнайбільше співпадало з його власними поглядами стосовно ситуації, яка склалася у тилу супротивника.

Однак, вже незабаром прихильне ставлення французького імператора щодо реалізації проекту диверсії у південно-західних губерніях Росії змінилося, в основному під впливом тієї, на перший погляд, непомітної, але цілеспрямованої критики, яку здійснював щодо пропозицій діячів “Патріотичної асоціації” Ш.-М. Талейран. Відповідаючи на лист імператора з дванадцятого березня, міністр у своїй депеші від чотирнадцятого числа охарактеризував пропозиції А. Городиського й Ю. Неймана як такі, що викликають цілком узasadнені сумніви навіть з боку їхніх співвітчизників. За його словами, депутати “Патріотичної асоціації” справді мали сміливість заявити, що готові розпочати повстання ще до прибуття французького корпусу, лишень на саму звістку про його виступ, і сподівалися, що зможуть протриматися п’ятнадцять – двадцять днів. Це твердження, однак, викликало зауваження з боку членів Урядової комісії, які наполягали, що насамперед слід вислати агента для перевірки засобів асоціації та визначення справжніх настроїв населення Правобережжя. Свої погляди вони вирішили висловити у формі меморандуму, який обіцяли вручити міністрові найближчим часом⁵⁴. Очевидно, що головна роль у цій акції належала С. Потоцькому, який, маючи привід до особистої неприязні щодо членів “Патріотичної асоціації”, а також остерігаючись репресій та конфіскацій російськими властями власних маєтків у разі поразки погано спланованого виступу, був зацікавлений у тому, щоб переконати французький уряд у нереальності проекту А. Городиського й Ю. Неймана.

Переконувати Ш.-М. Талейрана щодо своєї слушності С. Потоцький не мусив, але його думка могла справити відповідне враження на імператора. Відтак, отримавши 15 березня згаданий меморандум, міністр переслав його наступного дня Наполеонові, супроводивши документ власним резюме. При цьому він рекомендував імператорові порівняти проект Урядової комісії з проектом А. Городиського й Ю. Неймана.

Читаючи рядки меморандуму Урядової комісії, важко позбутися враження, що члени останньої понад усе переймалися тим як взяти справу організації повстання у власні руки. Взявши з меморандумів “Патріотичної асоціації” судження стосовно схильності населення Волині, Поділля та України до виступу на боці Франції, вони прагнули видозмінити цю думку таким чином, щоб затушувати роль діячів згаданої асоціації у опрацюванні плану повстання. Членів Урядової комісії вочевидь не надто хвилювало те, що вони недостатнім чином орієнтувалися в ситуації у згаданих провінціях. За їхніми словами, на заваді цьому стояла система поліційного нагляду, яку створив російський уряд на кордонах своєї імперії. Відтак вони пропонували створити керівний комітет для організації повстання, і через територію південно-західної Галичини, кордону якої росіяни не пильнували настільки суворим чином як кордону вздовж Німану, – нав’язати контакти з тамтешньою суспільністю за допомогою кількох довірених емісарів. Саме повстання вони уявляли як типову для польської політичної культури шляхетську конфедерацію, яку мали створити “відомі їхнім патріотизмом, авторитетом, ім’ям та майном особи”. “Простим і ефективним засобом підживити патріотичний порив цих осіб” упорядники меморандуму вважали “надію щодо відбудови батьківщини під захистом Героя, геній котрого керує долею Європи”⁵⁵. На їхній погляд, посполите рушення місцевої шляхти, яке б могло зібрати двадцять п’ять – тридцять тисяч осіб, було можливе лишень під захистом французького військового

корпусу, який міг вирушити з Бреста до Кам'янця. Експедиційний корпус мусив очолити котрийсь відомий французький генерал, ушавлений в боях з росіянами, який, швидко провівши своїх вояків бідними на припаси землями Литви та Полісся, знайшов би все необхідне для забезпечення війська у Волині, і якщо б одразу видав від імені імператора прокламацію стосовно відновлення Польщі, то спонукав би до повстання магнатів, середню та дрібну шляхту, селян, козаків⁵⁶.

На погляд Ш.-М. Талейрана, меморандум Урядової комісії вказав на численні вади проекту повстання у "південних провінціях Польщі". До їх числа міністр зарахував неможливість організації повстанського руху до моменту прибуття французької армії, труднощі походу останньої через смугу неродючих земель і потребу потаємно добувати припаси для останньої в Галичині, відсутність контактів з суспільністю Волині та Поділля. Відтак у своїй депеші до імператора від 16 березня князь Беневентський наголошував, що "згідно всіх розпізнань, які викладено у меморандумі, мені видається неможливим досягнення хоч якоюсь мірою значущого результату на протязі одного місяця". Але найбільшою перешкодою для реалізації проекту Ш.-М. Талейран вважав те, що "ці панове також хочуть, щоб в якості попередньої умови [повстання], було проголошено відновлення Польщі"⁵⁷.

Наполеон отримав цей лист вісімнадцятого березня. Який з аргументів, наведених в ньому, відіграв роль вирішального у відмові імператора від думки про вислання військового корпусу з метою підбурення повстання на Правобережжі, визначити з цілковитою точністю неможливо. Скоріше всього, усі ці негативні судження мали взаємодоповнюючий вплив, хоч, безперечно, найбільш сильно могла подразнити Наполеона вимога щодо проголошення незалежності Польщі, яку вже декілька разів польські діячі, починаючи від Тадеуша Костюшка, котрий перебував на еміграції у Франції⁵⁸, й закінчуючи членами Урядової комісії у Варшаві, намагалися обстоювати як передумову всезагального повстання. Своє ставлення до цієї вимоги французький імператор висловив ще на початку грудня 1806 р., заявивши, що "поляки, які, не зробивши жодного вибору, вимагають гарантій, є егоїстами, котрих не надихає любов до батьківщини. Моя велич не спирається на підтримку декількох тисяч поляків... Це вони мусять скористатися моєю присутністю, а не я мушу першим робити крок до відновлення Польщі"⁵⁹.

Фактом є те, що після ознайомлення з листом Ш.-М. Талейрана від шістнадцятого березня, а також доданим до останнього меморандумом Урядової комісії, Наполеон втратив запал щодо проектів польських діячів. Коли у квітні 1807 р. імператорові за посередництвом Ю.-Б. Маре стало відомо про пропозицію посланця таємного шляхетського комітету графа Яна Фелікса Гарновського щодо організації повстання у Волинській губернії, він наказав відповісти, що "відповідний момент ще прийде, слід лишень чекати, не чинячи жодних нерозважних кроків, і обмежитися до передання новин, накопичувати коней і зброю та з'єднувати собі нових прихильників, щоб у відповідний момент виставити якнайбільше число людей". Таким чином, Наполеон відмовився розглядати проект повстання, але, водночас, не став знеохочувати його авторів, бо розумів, що у тому разі, якщо його задум відтіснити російську армію зі Східної Пруссії увінчається успіхом і військові дії буде перенесено за Німан, ця диверсія могла стати надзвичайно корисною для нього⁶⁰. Завдяки своїй невизначеній

позиції, імператор міг не лишень підтримувати ілюзії діячів польського патріотичного руху щодо можливості надання допомоги з боку французів, але й, водночас, тримати у неабиякій напрузі російські власті. У посланні до Ю. Неймана від 18 травня керівник “Патріотичної асоціації” А. Тшецецький писав: “З нетерпінням, напруга якого відповідала масштабів нашого задуму, ми очікували коли надійде година обіцяної помочі і довели наші приготування до кульмінаційної точки. Однак, надалі залишатися у такій ситуації видається неможливим через те, що прихована мета наших спільних зусиль вже стає очевидною ворогові”⁶¹. Про те, що росіяни здогадувалися про існування проекту повстання свідчили не лишень арешти польських діячів, зокрема Гуго Коллонтая у Заславі⁶², але й зібрана 1808 р. французьким консулом в Одесі Жан-Батістом Мюрор інформація про ситуацію в південно-західних губерніях Російської імперії під час війни 1806–1807 рр. За свідченням цього дипломата, поширення чуток про намір Наполеона вислати свої війська з метою захоплення Волині, Поділля та Київщини і підбурення там польського повстання, змусила російське командування відмовитися від наміру відправити для облоги турецької фортеці Ізмаїл важку артилерію з Києва⁶³, що дозволило її гарнізону ставити чоло переважаючим силам ворога⁶⁴.

Проекти військової диверсії у Південно-Західному краї були органічною частиною стратегічного плану кампанії супроти Росії, який розроблявся на протязі листопада 1806 – червня 1807 рр. імператором Наполеоном. З одного боку, поява й активне обговорення цих проектів були свідченням наполегливого пошуку французьким полководцем різноманітних засобів досягнення кінцевої мети, якою було забезпечення переваги над практично рівним по силі супротивником. З іншого боку, їхнє відхилення Наполеоном і Ш.-М. Талейраном говорило про значну недовіру французьких можновладців до занадто радикальних, на їхній погляд, проектів діяльності, застосування яких видавалося непередбачуваним за наслідками і не гарантувало швидкої перемоги над Росією. Розваживши наслідки ймовірної реалізації запропонованих польськими діячами радикального та консервативного спрямування проектів повстання у Волині, Поділлі й Наддніпрянщині, Наполеон мусив погодитися зі скептичною точкою зору свого досвідченого й обережного міністра закордонних справ. При цьому імператор безперечно врахував неможливість здійснення згаданого проекту у стислі терміни, які б зробили повстання несподіваним і приголомшливим для ворожого війська. Крім того, маючи перед очима приклад млявого формування польської армії у вже контрольованій ним західній частині колишньої Речі Посполитої, французький полководець зрозумів, що сили повстанців у її східній частині, де настрої суспільності значною мірою визначалися позицією проросійськи налаштованої магнатерії, не могли істотним чином поповнити його армію у протистоянні з росіянами, а відтак планована диверсія могла мати для нього лишень тактичні, але жодною мірою не стратегічні наслідки, навіть попри таку спокусливу, на перший погляд, можливість узгодити план спільних дій з турками, щоб оточити російське військо у Молдавії.

¹ Maximes et pensées du prisonnier de Sainte-Hélène. Manuscrit trouvé dans les papiers de Las Casis. Paris, 1820. Max. № CLXV.

- ² Archives Nationales (далі – AN), série “AF IV”, carton 1696/3, doc. № 15, f. 1 [Mémoire de M. de Poterat à Sa Majesté l’Empereur et Roi en date du 25 décembre 1806].
- ³ Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. 5–е изд. Сухуми, 1989. С. 445.
- ⁴ AN, AF IV, carton 1696/3, doc. № 15, f. 1.
- ⁵ Poterat, marquis de // Larousse du XXe siècle en 6 vol. / Sous la direction de P. Augé. Paris, 1932. T. 5. P. 743.
- ⁶ Rogacki T. Preussisch Eylau. 7 – 8. II. 1807. Kampania zimowa Napoleona w Prusach Wschodnich 3. I. – 1. III. 1807. Warszawa, 1991.
- ⁷ AN, AF IV, carton 1696/3, doc. № 15, f. 2.
- ⁸ Ibid.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Wereszycka H. Neyman, Melchior Józef // Polski słownik biograficzny (далі – PSB). T. 22. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1977. S. 702-703.
- ¹¹ AN, AF IV, carton 1692/2, doc. № 183 [lettre de M. le colonel Neyman à S. A. M. le duc de Bassano, le 13 février 1807]. Оpubліковано польським істориком М. Хандельсманом: Handelsman M. Napoléon et la Pologne 1806–1807, d’après les documents des Archives Nationales et des Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Paris, 1909. P. 203.
- ¹² Archives de Ministère des affaires étrangères (далі – AMAE), série “Correspondance politique” (далі – CP), sous-série “Pologne”, vol. 324, f. 50-51 [Mémoire des membres d’une Association patriotique des gouvernements de Kijow, de Podolie et d’une grande partie de la Volhynie, par M. le colonel Neyman, le 12 février 1807]. Оpubліковано М. Хандельсманом: Handelsman M. Op. cit. P. 201-202.
- ¹³ Ibid.
- ¹⁴ Див.: Wąsicki J. Powstanie 1806 roku w Wielkopolsce. Poznań, 1958. S. 123.
- ¹⁵ 25 лютого Наполеон писав Ш.-М. Талейранові: “Я дуже хочу отримати польську кавалерію, щоб застосувати її супроти козаків”. 27 лютого він відзначав, що “ця кавалерія, якби погано вона не була споряджена, спроможна послужити супроти козаків, оскільки вона замінить мою втомлену кавалерію та захистить мої комунікації” (AMAE, série “Mémoires et documents divers” (далі – MDD), sous-série “France”, vol. 1778, f. 41, 44 [lettres de Sa Majesté l’Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Bénévent en dates de 25 et 27 février 1807]).
- ¹⁶ AN, AF IV, carton 1687/1, doc. № 41, f. 1-21 [Observations concernant [...], par M. André Horodyski, le 18 février 1807]. Оpubліковано за копією, яку було датовано 17 лютого, польським істориком Мацеєм Лоретом: Loret M. Między Jeną a Tylzą. 1806 – 1807. Warszawa, 1902. S. 118-127.
- ¹⁷ Zagórowski O. Horodyski, Mikołaj Andrzej // PSB. T. 9. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1961. S. 4-5.
- ¹⁸ Handelsman M. Op. cit. P. 113.
- ¹⁹ AN, AF IV, carton 1687/1, doc. № 41, f. 2; Loret M. Op. cit. S. 119.
- ²⁰ Ibid., f. 3; Loret M. Op. cit. S. 119.
- ²¹ Ibid., f. 4; Loret M. Op. cit. S. 120.
- ²² Ibid., f. 5–7, 14; Loret M. Op. cit. S. 121–122, 125–126.
- ²³ Ададуров В. Французько–австрійські взаємини кінця 1806 року в світлі листування командуючого “Нейтральним кордоном в Польщі” полковника Адама Альберта Найпперга // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1998. Вип. 33. С. 245, 248–249.
- ²⁴ Senfft, comte de. Mémoires de l’ancien ministre de Saxe. Empire 1806 – 1813. Leipzig, 1863. P. 18.
- ²⁵ Загальну оцінку ставлення Ю.–Б. Марє щодо польського питання подано у монографічному дослідженні французького історика Альфред–Огюста Ерну: Ernouf A. Maret, duc de Bassano. Paris, 1878. P. 237.
- ²⁶ Loret M. Op. cit. S. 130.
- ²⁷ AMAE, MDD, France, vol. 1778, f. 55 [lettre de Sa Majesté l’Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Bénévent en date du 6 mars 1807, minuit]; Оpubліковано у виданні: Correspondance de Napoléon Ier, publiée par ordre de Napoléon III. Paris, 1863. T. 14. Doc. № 11965. P. 500.

- ²⁸ Див. рукописні копії згаданої прокламації, які поширювалися між шляхтою, у особистому фонді генерала Юзефа Дверницького (Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 43, спр. 25, арк. 12, 16).
- ²⁹ Handelsman M. *Nastroje społeczeństwa w roku 1807 // Ejud. Pomiedzy Prusami a Rosją. Studia historyczne.* Warszawa, 1922. S. 22-23.
- ³⁰ Driault É. *La politique orientale de Napoléon. Sebastiani et Gardanne (1806 – 1808).* Paris, 1904. P. 72.
- ³¹ AMAE, CP, sous-série “Turquie”, vol. 212, f. 277 [lettre de S. A. M. le prince de Bénévent à S. E. M. le général Sebastiani, le 18 novembre 1806].
- ³² Ibid., f. 318 [lettre de S. E. M. le général Sebastiani à S. A. M. le prince de Bénévent, le 8 décembre 1806].
- ³³ Ibid., CP, Pologne, vol. 324, f. 50.
- ³⁴ Ibid., CP, Turquie, vol. 213, f. 241 [lettre de S. A. M. le prince de Bénévent à S. E. M. le général Sebastiani, le 2 mars 1807].
- ³⁵ Marmont, maréchal de. *Mémoires du duc de Raguse de 1792 à 1841.* Paris, 1857. T. 3. P. 32..
- ³⁶ AMAE, MDD, France, vol. 1778, f. 51-52 [lettre de Sa Majesté l’Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Bénévent en date du 6 mars 1807]; Оpubліковано у виданні: *Correspondance de Napoléon Ier.* T. 14. Doc. № 11943. P. 479.
- ³⁷ Ibid., MDD, France, vol. 1778, f. 55; *Correspondance de Napoléon Ier.* T. 14. Doc. № 11965. P. 500.
- ³⁸ Борисов Ю. В. Шарль–Морис Талейран. Москва, 1986. С. 211.
- ³⁹ Див., наприклад, опис урочистого прийому з нагоди річниці битви під Аустерліцом, який дав імператор французів 2 грудня 1806 р. у Познані: “Поляки цілими натовпами юрбилися там, їхні національні костюми вражали своєю пишністю, а обличчя світилися від радісних посмішок” (Barante, baron de. *Souvenirs 1782 – 1866.* Paris, 1890. T. 1. P. 203).
- ⁴⁰ Польська дослідниця Текля Кротоська відзначала, що “Талейран підкориться волі Наполеона, візьме на себе виконання різних обов’язків, які були пов’язані з польським питанням, але буде намагатися погамувати надмірно різкі пориви свого володаря”. Ця двозначність поведінки міністра особливо чітко простежується дослідницею на прикладі ставлення щодо проектів диверсії у Волині, Поділлі й Наддніпрянській Україні, які пропонувалися польськими діячами (Krotoska T. *Stosunek Talleyrand’a do sprawy polskiej w dobie I Cesarstwa i Kongresu Wiedeńskiego.* Kraków, 1935. S. 22-23, 46-48).
- ⁴¹ Оливер М., Партридж Р. *Армия Наполеона. Самый полный справочник по армии Франции и ее союзников 1799 – 1815.* Пер. с англ. Москва, 2005. С. 195–196.
- ⁴² *Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800-1809/ Publication par P. Bertrand.* Paris, 1889. Doc. № 247. P. 336 [lettre en date du 9 mars 1807, six heures du soir].
- ⁴³ AMAE, MDD, France, vol. 1778, f. 51.
- ⁴⁴ *Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800-1809.* Doc. № 246. P. 334 [lettre en date du 9 mars 1807, dix heures du matin].
- ⁴⁵ Talleyrand, prince de. *Mémoires.* Paris, 1891. T. 1. P. 424.
- ⁴⁶ Dard É. *Napoléon et Talleyrand.* Paris, 1935. P. 149.
- ⁴⁷ *Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800-1809.* Doc. № 246. P. 334.
- ⁴⁸ Ibid. Doc. № 279. P. 401 [lettre en date du 30 mars 1807, neuf heures du soir].
- ⁴⁹ Ibid. Doc. № 246. P. 336.
- ⁵⁰ *Correspondance de Napoléon Ier.* T. 14. Doc. № 12001. P. 530 [lettre de Sa Majesté l’Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Bénévent en date du 12 mars 1807, six heures du matin].
- ⁵¹ AMAE, CP, Turquie, vol. 213, f. 303 [lettre de S. A. M. le prince de Bénévent à S. E. M. le général Sebastiani, le 16 mars 1807].
- ⁵² Service historique de l’armée de la terre, série “Cartes”, division “L”, subdivision “III”, carte № 437 [Podolie et Volhynie (carte itinéraire de Dunaburg, près Riga, avec indication des distances, 1807, manuscrit)].
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ *Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800-1809.* Doc. № 252. P. 348-349 [lettre en date du 9 mars 1807, cinq heures du soir].
- ⁵⁵ AN, AF IV, carton 1687/1, doc. № 49, f. 1-2; Handelsman M. *Napoléon et la Pologne.* P. 204-205.

⁵⁶ Ibid., f. 2–6; Handelsman M. Op. cit. P. 205–209.

⁵⁷ Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800-1809. Doc. № 261. P. 362-363 [lettre en date du 16 mars 1807, deux heures après midi].

⁵⁸ Korzon T. Kościuszkowski. Biografia z dokumentów wysnuta. Kraków, 1894. S. 522.

⁵⁹ Castelot A. Napoléon. Paris, 1968. P. 138.

⁶⁰ Handelsman M. Z dziejów Księstwa Warszawskiego. Geneza Księstwa i jego statutu // Ejustd. Studia historyczne. Warszawa-Lwów, 1911. S. 147-148.

⁶¹ Ejustd. Napoléon et la Pologne. P. 116.

⁶² Tokarz W. Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794-1812). Kraków, 1905. T. 1. S. 286.

⁶³ Саме про ці довгоствольні гармати, які були трофеями попередньої російсько-турецької війни (canons turcs, c'est-à-dire d'une grande longueur), повідомляв імператора у депеші від 9 березня Ш.-М. Талейран, посилаючись на свідчення А. Городиського й Ю. Неймана (Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800-1809. Doc. № 246. P. 337).

⁶⁴ AMAE, série "Correspondance consulaire et commerciale", sous-série "Odessa", vol. 1, f. 173 [rapport du consul général à Odessa au ministre des relations extérieures, le 16 septembre 1808].